

КУЛТЪТ КЪМ ЗНАМЕНАТА В ДОЛНА МИЗИЯ

Олег Александров

Съвременната историография разделя религията в римската армия на два големи дяла – официална и неофициална (Helgeland 1978, 1470; Popesku 2004, 7).

Неофициалната религия е свързана с личните религиозни представи и предпочитания на отделния войник. Характерно за нея е голямото разнообразие от почитани култове. Причина за това разнообразие е пъстрият етнически състав на римската армия особено след II в. Свободно се изповядват религии, проникнали в империята от новозавладените територии. Безконфликтно съжителстват римски, келтски, германски, тракийски, източни и др. божества. Свободното си време, римският войник прекарва извън стените на лагера. Голяма част от почивката си отделя в религиозни действия, свързани с почитания от него култ. Нерядко войници изпълняват функциите на жреци или като обикновени адепти или мисти, отделят дължимото на родния култ или на култа към който са приобщени по време на своята служба, или който почитат повлияни от модата.

В системата на неофициалната религия не съществува унифицираност, строги правила и йерархия. В малките религиозни колегии (особено в мистериалните култове) е възможно дори военни с висок ранг да засмат по ниско стъпало в религиозната йерархия. Храмовете и светилищата на тези култове се намират извън военния лагер. Най-често посвещенията са правени лично от войника, но нерядко се отнасят за цялото му семейство. Покланяйки се на боговете, които почита, обикновено отправя молитва за здраве, спасение, съхранение или благодарност за вече постигнат успех. Едни от най-почитаните култове са тези на Диана и Аполон, Херакъл, Митра, Тракийския конник, Асклепий, Силван и др.

Официалната религия включва онези култове и обреди, които са задължителни за изпълнение от всеки войник. Култовете и обредите са еднакви не само за цялата военна единица, но за всички военни части из всички краища на Римската империя. Военните церемонии са строго

регламентирани и включват различни празници, паради, военни клетви и др. Посвещения към божествата от официалния пантеон се издигат както от определени лица, отговорни за религиозния живот в лагера, така и от името на военната единица или част от нея.

Част от официалната религия в римската армия е култът на знамената. Този култ е най-характерната черта на армейската религия. Орелът, образът на императора и знамената на кохортите са заредени със свещена сила и са обект на религиозно почитание. Освен в битки, вероятно знамената стоят в центъра на всички религиозни празници и церемонии. Те са важна част в литургията по време на Квинкватрията, Тубилустриума и Армилустриума. Във военната религиозна година са определени най-малко две дати, в които знамената са единствения повод за празнични церемонии (*Rosaliae signorum*, *Feriale Duranum*, II, 8; 14).

“... VI idus maias ob rosalias signorum supplicatio ...

... pridie kalendas iunias ob rosalias signorum supplicatio ...”.

След реформите на Гай Марий в края на II в. пр.Хр. на всеки легион е дадена идентичност. Това става чрез даването на всяка военна единица на номер, знаме и орел. Считан за най-важната от птиците орелът символизира върховният бог на Рим – *Iupiter Optimus Maximus*. Често е идентифициран със съдбата на империята. Повече от всеки друг символ орелът е най-важното знаме в римската армия. Представява онази божествена сила, която защитава легионите. Свързва се с успеха във всяка битка и война (*Caesar, Bellum Gallicum*, 4, 25; *Tacitus, Annales*, 2, 17). Значението му се подчертава от избора на *aquiliferi* (знаменосци-орелоносци), които да го носят и пазят (*Helgeland* 1978, 1474). На тази длъжност са избирани най-опитните и доверени войници от личния състав на армията. Всъщност те носят и отговорността за военните спестявания (*Vegetius, Epist. rei milit.*, 2, 13).

Орелът и останалите знамена допринасят за самочувствието на военната единица в сражение и това тя да се държи компактно и в линия по време на бойни действия. Доказателство за неговата неизмерима стойност са действията, които римляните предприемат при евентуалната му загуба. Обикновено загубата му води до разпускане на легиона, ако изобщо има оцелели. Като пример ще посочим трите римски легиона и помощни войски по време на германската кампания от IX г. сл.Хр., които са напълно унищожени (*Suetonius, Augustus*, 23). Следващата военна

кампания е организирана с цел възвръщане на знамената. След 30 години и последният от трите орела е върнат в Рим. Върнатите орли и други знамена повече не взимат участие в битка. Поставяни са в храма на Mars Ultor, построен от Август през 20 г. пр.Хр. на Капитолийския хълм.

Важна част от знамената в римската армия е изображението на императора. Знаменосецът, който има задължението и отговорността за този знак се нарича *imaginifer*. От една страна чрез този образ войниците са осведомявани за това как изглежда настоящия император, а от друга, че винаги действат от негово име (*Vegetius, Epist. rei milit.*, 2, 7). Орелът и образът на императора се палят от първа кохорта, под надзора на примипла. Съответно и знаменосците са избирани винаги от същата кохорта.

Всяка кохорта също има свое знаме. Отговорността за него е на знаменосец – *signifer*. Сигнумът представлява копие, на върха на което се намира символът на подразделението (вълк, глиган, венец и др.), наградите на подразделението (венци, фалери); също така сребърен полумесец (служещ като амулет). На него е отбелязан номерът на кохортата.

Някои легиони или отделни кохорти са ползвали и *vexillum*. Вексилумът представлява голямо квадратно платно, закрепено към копие. Обикновено това е знамето на кавалерийските турми, но понякога става символ и на отделни подразделения на ветерани, колонисти и др. В качеството си на награда е могъл да бъде прикрепен и към знака на подразделението. Голям *vexillum*, червен на цвят се разполага и пред палатката на пълководеца и служи за определени сигнали (*Macrobius, Saturnalia*, I, 16, 15; *Servius, Ad Aen.* 8, 1; *Plutarch, Fab. Max.*, 15).

Знаменосците са покрити с животински кожи и глави, представляващи в действителност древните тотеми и символизиращи животинската сила, която са приели от свирепите животни.

Знамената се използват широко като средство за управление на войската. Чрез тях са предавани различни нареждания касаещи бойния ред, нападение, отстъпление, направа на лагер и т.н. Пред тях се произнася клетвата за вярност към императора. Знамената са обект на култ сами по себе си. Тертулиан пише, че почитането на знамената е оскърбително и затова забранява на християните да се записват в легионите „Лагерната религия на римляните е преди всичко почитане на знамената, поставят знамената над всички богове” (*Tertullian, Apologeticum*, 16, 8); и още „обожествяват знамената, къннат се в знамената, които почитат повече от Юпитер” (*Tertullian, Ad nationes*, I, 12).

Някои празници са съблюдавани от римските военни части за да отбележат важноста на знамената и тяхното място в лагерното светилище. Празниците свидетелстват по-скоро за израз на респект отколкото за буквално религиозно почитане. Все пак те са обкичвани с гирлянди и цветя (Suetonius, Claudius, 13; Pliny, Nat. Hist., 13, 3, 23). Знамето без да представлява национална емблема, символизира легиона и е почитано от войниците като държавна икона (Irbie-Massie 1999, 41). Знамето поражда чувство на гордост и принадлежност към военната единица, римската армия и императора.

Знамената се пазят в издигнатата в централната част на всеки лагер принципия (prīncipia), в светилището на знамената (aedes prīncipiorum). Войсковата спестовна каса също се съхранява там. В средата на светилището е поставян орелът (aquila), бюстът на императора и неговият образ (imago imperatoris). Обкръжават ги знамената на отделните единици на легиона. Храмът е свещена земя. Дори, когато целият лагер е изграден от дърво, светилището е каменно.

Почитането на знамената е толкова характерно за армията, че когато Артабан, цар на партите, сключва мир с римляните, той също отдава почит на знамената – орела, образа на императора и останалите знамена (Suetonius, Caligula, 14, 3): “Царят на партите Артабан, който винаги изразявал омраза и презрение към Тиберий, сам потърсил приятелство с Гай (Калигула, бел. авт.), отишъл да води преговори с консулския легат и като преминал Ефрат, отдал почит на римските орли, на знаците на легионите и на статуите на цезарите.” (превод Анна Николова, Дванадесетте цезари, 157–158).

Войниците в римската армия вярват, че знамената са заредени със свещена сила (numen). Легионът започва да съществува от раждането на неговия орел. С почитането на тези сили войниците си гарантират благосклонността на боговете, които отговарят за даряването на успех в битка. Вероятно са в центъра на всички военни обреди и церемонии, извършвани във военния лагер, както ни показват някои сцени от колоната на Траян (98–117), колоната на Марк Аврелий (161–180) и арката на Константин (306–337).

Писмени сведения показват, че знамената са украсявани по време на лустрациите, преди военна кампания и след победи, и по време на триумфи (Plutarch, Marcellus, 22; Suetonius, Vitellius, 9; Suetonius, Claudius, 13): “... легионите, които престъпили клетвата, се разкаляли от

религиозен страх, понеже, когато бил даден знак да потеглят към новия император (Клавдий, бел. авт.), по някаква случайност или по божия воля не могли нито да украсят орлите, нито да измъкнат от земята или дори да помръднат знамената.” (превод Иванка Попова, Дванадесетте цезари, 193).

Някои празници са организирани стриктно около знамената. Такива са указаните *Rosaliae Signorum* в папируса *Feriale Duranum* (Fink, Høe, Snyder 1940). Състоят се на 9-ти и 31-и май. С тези дати могат да се свържат и посвещенията отправени към знамената на легиона. В действителност, както свидетелства документът (принадлежащ на кохорта), *Rosaliae Signorum* отбелязват и помощните войски. Празникът е взет от цивилната религиозна година и не се различава от него. Единствената разлика е, че войниците почитат по този начин и знамената (*signa*), които представляват и *numina* на военната част и са обект на религиозно почитане (Domaszewski 1895, 10). Вероятно в тези дни знамената са почиствани и украсявани с корони от рози (Irbie-Massie 1999, 43).

Във връзка със знамената е свещената клетва (*sacramentum*). Както повечето армии от древността до днес и римската изисква клетва за вярност от своите рекрути. Клетвата има едновременно и юридическо, и свещено значение. Всеки, който я наруши бива наказан от хората и от боговете. Клетвата претърпява няколко промени от времето на републиката до времето на империята. Не е запазен целият текст, но Сервий ни казва за нея, че е: „.... свещенодействие, в което всеки войник се кълне да не отстъпва освен по заповед на консула преди края на стипендията, т.е. по времето на военната служба” (Servius, *Ad Aen.*, VIII, 614: *sacramentum, in quo iurat unusquisque miles se non recedere nisi consuli post completa stipendia, id est militiae tempora*).

Много по-късно Вегетий отразява времето, когато християнството се възкачва. Клетвата е същата, но с добавка формулата – в името на Отца, Сина и Светия Дух: „Те се кълнат на Бог, Христос и Светия Дух и на величието на императора, който според Бог трябва да е обичан и почитан от човешката раса ... войниците се кълнат да изпълняват по най-добрия начин, според техните способности заповедите на императора, никога да не дезертират от службата, нито да отказват смъртта си за Римската република” (Vegetius, II, 5: *iurant autem per Deum et Christum et Sanctum Spiritum et per maiestatem imperatoris, quae secundum Deum generi humano diligenda est et colenda iurant autem milites omnia se*

strenue facturos quae praeceperit imperator, nunquam deserturos militiam nec mortem recusaturos pro Romana republica).

През републиканско време клетвата се рецитира бавно от избран човек, а след края ѝ всеки мъж трябва да каже „същото и за мен“ (*idem in me*). По-късно по време на принципата клетвата е съкратена за да може всеки войник да я каже изцяло. Постепенно се превръща в литургична черта на римския армейски живот. Рецитирана е в деня на приема на новобранци на 3 януари, и на годишнините на императора (от времето на управлението му). На този ден (3 януари) се организира парад и се издига нов олтар.

Когато Рим се превръща от република в империя приемащият клетвата вече не е легатът на легиона, а самият император. След реформите на Август, само владетелят може да носи титлата император, а легатите и цялата армия действат от негово име. Легионите вече не са лична сила и собственост на генералите им, и войниците не могат да се заклеват пред тях. Съществувала опасност обаче при бунт войниците да положат клетва пред Сената и народа на Рим и да изменят на управляващия император (Grant 1974, 177).

Част от религиозната система на римската армия е реконструирана благодарение на открития в Дура Европос папирус, наречен *Feriale Duranum*. Документът е дело на имперската администрация в Рим и не засяга регионалните особености на религията по лимеса в Предна Азия. Календарът е с надрегионален, общоимперски характер и вероятно е притежаван от всяка военна единица в империята най-малкото с ранг на кохорта.

Feriale Duranum отразява по най-добрия начин официалната религия в римската армия. Не е включен нито един неофициален култ. Празниците могат да се разпределят в три категории: императорски култ; военни празници и церемонии; обществени празници, свързани с римски божества. Календарът включва следните фестивали от цивилния живот: Квинкватрия (*Quinquatria*, II, 1), Нептуналия (*Neptunalia*, II, 22), Сатурналия (*Saturnalia*, IV, 7–8), също и по-малко популярните *Natalis Urbis Romae* (II, 5), *Vestalia* (II, 15), *Circenses Salutares* (II, 25). Военните празници и церемонии са свързани със свещената клетва на 3 януари, празнуването на едно от трите ежегодни плащания и уволнението на ветераните на 7 януари, *Rosaliae Signorum* на 9 и 31 май и вероятно други, които не са запазени в повредения документ.

Археологическите свидетелства, които остават след тези празненства, са откриваните днес по територията на цялата Римска империя ари и постаменти с посвещения към различни божества.

Долна Мизия като част от Римската държава и римски лимес не прави изключение. На територията на провинцията са открити голям брой надписи, свързани с религията в римската армия. Част от епиграфските паметници илюстрират и култа на знамената, разпространен в армията.

Благодарение на дългогодишните разкопки в Нове (Dyczek, Kolendo, Sarnowski 2001) разполагаме с няколко надписа от лагера на I Италийски легион. Един от тях е посветен на Военните божества – Гения, Доблестта, Орела и Знамената на I Италийски легион.

Dis Militaribus, Genio, Virtuti, A-
quilae Sante(tae) signis-
que leg(ionis) I Ital(icae) Seve-
rianae M(arcus) Aurel(ius)
Iustus domo Ho[r]-
rei Margensis mu(nicipii) Moesiae Superio-
ris ex (trecenarius) p(rimus) p(ilus)
d(onum) d(edit).

Dedic(atum) XII kal(endas)
Oct(obres) Iuliano
II et Crispino
co(n)s(ulibus)
[pe]r Annium Italicum
leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).

(Novae, ILGN 12)

Геният на легиона е онази невидима сила, която го закриля. Доблестта олицетворява всички положителни качества, които трябва да притежава войника. Орелът е част от по-общото signa, но тук е направено отделно посвещение, както на най-важния знак на легиона, птицата на Юпитер, така и на всички знамена, взети заедно. Посветителят е примибил на легиона. Освещаването на пиедестала за статуя е станало чрез провинциалния управител.

Според J. Kolendo върху пиедестала най-вероятно е стояла статуя на Гения на легиона, като негови атрибути са орелът и знамената (Kolendo 1980, 54). Посвещението е извършено на 20 септември 224 г. (според

имената на консулите). Това дава основание на А. фон Домашевски да определи датата за рождена (dies natalis) на легиона (Domaszewski 1895, 19-20). Това е денят, в който символично се ражда орела и дава началото на новата военна част. Рожденият ден на легиона се чества всяка година. Отбелязването на датата 20 септември и посвещението към орела обаче не е достатъчен аргумент да приемем, че това именно е рожденията дата на I Италийски легион. В надписа това не е изрично отбелязано, а само фактът, че събитието (освежаването на надписа) е станало на посочената дата.

Сведения за създаването на военната част ни дава Suetonius (Suetonius, Nero, 19, 4: "Parabat et Caspiae portas expeditionem conscripta ex Italicis senum pedum tironibus nova legione, quam Magni Alexander phalange appellabat"). От текста не става ясно кога е създаден легиона, дори кой легион е създаден. От Дион Касий научаваме, че това всъщност е Legio I Italica (Dio Cassius, Hist. Rom., LV 24, 2). След категоричното мнение на А. фон Домашевски, че 20 септември е рожденият ден на военната част, дискусията се съсредоточава върху проблема дали това е станало през 66 г. или през 67 г. (Kolendo 1990, not. 21).

В свое изследване за датата на създаване на I Италийски легион J. Kolendo прилага аргументи и отхвърля тезата, че легионът е създаден на 20 септември 66 или 67 г. Според него датата трябва да се търси преди заминаването на Нерон за Гърция, т. е. преди началото на 66 г. (Kolendo 1990, 128–133). Най-силният аргумент против датата 20 септември (без значение през коя година) са епиграфските данни от Нове, които са посветени на орела или знамената, но са издигнати на други дати или датата не е отбелязана.

През 1976 г. е открит интересен пиедестал за статуя с размери – вис. 0.83 м, шир. 1.39 м, дер. 0.47 м. и надпис на латински език, който гласи:

Signum originis.

Pro salute dominorum n(ostorum) Imp(eratorum trium)
Severi et Antonini Aug(ustorum duorum) [et P(ublii) Septimi(i)]
[Getae nob(ilissimi) Caes(aris) et Iuliae Augustae
matris Augusti [et Cae]s(aris) et kastrorum.
M(arcus) Aurelius M(arcus) f(ilius) Aelia (tribu)
Paulinus Oviliavis p(rimus) p(ilus)
leg(ionis) I Ital(icae) Aquilae d(ono) d(edit).

Felicissi[*mis tem-*]
 poribus *dd(dominorum) [nnn(ostrorum)]*
imp(eratore) Anton[ino Aug(usto)]
ter [et Geta Caes(are)]
iterum co(n)s(ulibus) i[dibus]
Mai(i)s dedi[cante]
Iul(io) Faustin[iano]
Co(n)s(ulari) et Val(erio) O[—]-
tiano le[g(ato) (legionis)].

(*Novae, ILGN 47*)

Надписът започва с формулата *Signum originis* (Статуя на произхода). Издигната е за благоденствието на императорското семейство от примипил на I Италийски легион, който прави дар на Орела (най-важното знаме на легиона). На кого е издигната статуя представлява трудност за тълкуване и според нас всяко предположение е само хипотетично. Според J. Kolendo статуята е на Капитолийската вълчица, символизираща основаването на Рим (Kolendo 1980, 53). Такива статуи и релефи се откриват предимно по римския лимес (Kolendo 1980, not. 30). Полският учен предполага, че формулата *signum originis* е използвана вместо „Капитолийска вълчица“, тъй като на латински „*lupa*“ означава и лека жена. Според нас хипотезата е приемлива още повече, че на латински „*origo*“ означава още и създател, творец. Освен това пиедесталът отговаря на дългата и ниска форма на тялото на вълчицата. Все пак сме длъжни да отбележим, че са възможни и други варианти: статуята да е на орела; на знамената; на бог или група от богове (Капитолийската триада).

Надписът е с официален характер и е издигнат в дар на Орела от примипил на I Италийски легион. Осветен е от легата на легиона и от провинциалния управител на 15 май 208 г. Датата от този надпис не кореспондира с датата 20 септември от надписа, който разгледахме по-горе. В друг надпис от Нове с посвещение на *Iupiter Optimus Maximus Depulsor* издигнат от примипил и осветен отново от провинциалния управител и легата на легиона датата на посвещение е 5 октомври (Kolendo, Bozilova 1997, № 25). От приведените аргументи става ясно, че датата 20 септември не може да се счита като *dies natalis* на легиона, докато не се потвърди от други източници.

Надпис на Марс от Нове, издигнат отново от примипил на легиона също е поставен в дар на Орела:

Marti Victori leg(ionis) I Ital(icae)
 Antoninianae pro salute Imp(eratoris) Caes(aris) [M(arci) Aur(el)i
 Anton(ini)]
 Pii Felicis Aug(usti),
 Divi Antonini fil(ii)
 M(arcus) Val(erius) M(arci) Val(erii) Mucacenti
 fil(ius) Quir(ina) Flavianus domo
 Cirta p(rimus) p(ilus) ex eq(uite) Romano
 Aquilae d(ono) d(edit). (Novae, ILGN 33)

Посвещението е отправено към Марс Победител (Mars Victor). Епитетът е характерен за военния аспект на бога, тъй като една от основните му функции е да дарява победата в битки. Интересното в случая е, че Марс принадлежи на I Италийски легион, т.е., че е негов покровител и защитник. Надписът е с официален характер, тъй като е отправен и за благоденствието на императора и е издигнат от центурион на длъжност примипил (primipilus). Освен организирането на официалните религиозни култове примипилът отговаря както вече отбелязахме по-горе и за съхранението на орела и знамената на легиона. По тези причини надписът съвсем естествено е посветен и на орела на легиона. Мястото на откриване на надписа, както и на останалите посвещения на примипили и принципията (principia) на лагера, в светилището на знамената (aedes principiorum) или в близост до него. Този факт подчертава още повече техния официален характер и важното място, което заемат в религиозния живот на легионерите.

Името Mucacensus е тракийско, но в никакъв случай не бива да се свръхинтерпретира. Посвещението е направено от римски гражданин от конническото съсловие на длъжност примипил в Legio I Italica. В дадения случай не може да говорим за повърхностна романизация, каквато в действителност откриваме в повечето паметници от провинцията, а точно обратното. В лицето на M. Valerius Flavianus, защитаващ границите на империята и прокарващ официалните ѝ култове и държавна политика, сме свидетели на една дълбока романизация на човек с висок социален статус.

В друг надпис от Нове примипилът Caius Tullius Apollinaris прави посвещение на Luna в чест на Орела на I Италийски легион:

Lunae sac(rum).
 C(aius) Tullius C(ai) f(ilius)
 Col(onia) Apollina-
 ris Scythopol(olis) p(rimus) p(ilus)
 Aquil(ae) leg(ionis) I Ital(icae) d(onum) d(edit). (Novae, ILGN 31)

Почетеното божество е със семитски произход (Kolendo, Bozilova 1997, 68–69). Родният град на посветителя – Scythopolis е в Палестина. Въпреки своя източен произход примипилът издига посвещение на своето родно божество в дар на орела на легиона. Високият военен пост и отговорността, която носи са причина за почитането на римския култ към знамената.

Интересни данни за култа на знамената ни дава надпис открит край Capidava:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 Fortunae Reduci
 Signis coh(ortis) I Ger(manorum)
 L(ucius) Atilius L(ucii) f(ilius) Quir(ina tribu)
 (Capidava, ISM V 16)

Посвещението е към Юпитер, Фортуна и Знамената на I Германска кохорта. По всяка вероятност лицето посветител е от тази кохорта и изразява религиозната си почит към държавния култ и към най-свещените символи на своята част. Надписът е единственото свидетелство в Долна Мизия за разпространението на култа на знамената сред помощните войски. Нямаме данни помощните войски да са притежавали орел или образ на императора, но те със сигурност са притежавали бойни знамена, които да почитат. По наше мнение разлики в почитането на официалните култове едва ли е имало. Откриването на Feriale Duranum в лагера на помощна част (XX Палмирска кохорта) красноречиво свидетелства за това.

* * *

Култът на знамената е важна част от официалната религия в римската армия. Бихме го определили като най-характерната черта на тази религия, тъй като е специфичен военен култ. Той не се почита от цивилното население, за разлика от всички останали култове, които са еднакви и за армията и за гражданите, а разликите се откриват само в

някои техни аспекти. Знамената са онези символи на легиона и римската държава, които сплотяват разнородния личен състав на военните части и му внушават идеята за съпричастност и върховенство.

Надписите, свидетелстващи за почитането на култа на знамената в Долна Мизия са все още твърде малко. Основната причина е недобрата проученост на военните лагери и по специално на техните принципи. Изключение прави принципията в лагера на I Италийски легион, където разкопките са в напреднала фаза и естествено днес разполагаме с няколко значими паметника.

Паметниците от Нове доказват на практика ролята на примипила в религиозния живот на легиона. Надписите, издигани от центуриона, заемащ най-високата длъжност на центурионата, са с официален характер и често са издигани и за благоденствието на императора. Някои посвещения са извършени в присъствието на легата на легиона и провинциалния управител. Всички са издигнати в дар на Орела – най-важният щандард на военната част – неговото раждане (на орела) е раждане на легиона, неговото изчезване в повечето случаи означава, че легионът вече не съществува. Отговорността за опазването на орела, олицетворяващ целия легион е дадена именно на примипила. Чрез издигането на тези паметници той се грижи за почитането на официалните култове, а следователно и за преклонението пред силата и мощта на държавата. Вероятно под негово ръководство преминават празниците, свързани с почитането на тези култове и организираните по това време обреди и церемонии – военни паради, произнасяне на клетви и молебени, украсяването на знамената и не на последно място – общите трапези.

ЛИТЕРАТУРА

Domaszewski, 1895: A. Domaszewski. Die Religion des römischen Heeres. – Westdeutsche der Zeitschrift für Geschichte und Kunst, 14, 1895, 1–123.

Dorutiu-Boila, 1980: E. Dorutiu-Boila. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae, 5, (ISM V), Bucuresti, 1980.

Dyczek, Kolendo, Sarnowski, 2001: P. Dyczek, J. Kolendo, T. Sarnowski. Novae – 40 Years of Excavation (ed. P. Dyczek). Warszawa, 2001.

Fink, Hoey, Snyder, 1940: R. O. Fink, A. S. Hoey, W. F. Snyder. Feriale Duranum (Yale Classical Studies, 7), 1940, 5–222.

Grant, 1974: M. Grant. The Army of the Caesars. London. 1974.

Helgeland, 1978: J. Helgeland. Roman Army Religion. – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 16. 2, 1978, 1470–1505.

Irby-Massie, 1999: G. L. Irby-Massie. Military Religion in Roman Britain. Brill, 1999.

Kolendo, 1980: J. Kolendo. Le rôle du primus pilus dans la vie religieuse de la légion. – Archeologia, Warszawa, 31, 1980 (1982), 49–60.

Kolendo, 1990: J. Kolendo. Sur la date de la création de la Legio I Italica. – In: Studia in honorem Borisi Gerov, Sofia, 1990, 128–133.

Kolendo, Bozilova, 1997: J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mesie Inferieure) (ILGN). Bordeaux, 1997.

Popescu, 2004: M. Popescu. La Religion dans l'Armée Romaine de Dacie. Bucarest, 2004.